

Henkien heräämistä ja antispiritismiä – spiritististen istuntojen kulttuurihistoria

Arvio teoksesta Kaartinen, Marjo. *Spiritistinen istunto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2020. 245 s. ISBN: 978-9-51-858131-7.

Salli-Sofia Ritola

Kiinnostus magiaan, noituuteen, uuspakanuuteen ja vaihtoehtohoitoihin näkyvät ajassamme. Keväällä 2021 Yle julkaisi neliosaisen kotimaisen dokumentaarisen sarjan *Spirituaaliset*, jossa seurattiin ihmisten kiinnostusta ja tukeutumista yliluonnolliseen. Lisäksi syksyllä 2021 ilmestyi Ylen dokumenttisarja *Noitapiirit*, joka kertoo suomalaisesta nykynoituudesta. Kiinnostus yliluonnolliseen ei ole kuitenkaan uusi asia, vaan aihe on vedonnut suomalaisiinkin vuosisatojen ajan.

Viime vuosien aikana on julkaistu lukuisia spiritualismia, esoteerisuutta ja okkultismia Suomessa käsitteleviä teoksia (Holm 2016, 2019; Kokkinen 2019; Kokkinen & Mahlamäki 2020; Kokkinen & Nylund 2020), sekä aloitettu laaja suomalaisen esoteerisuuden kulttuurihistoriaan 1880–1940-luvuilla keskittyvä poikkitieteellinen *Uuden etsijät* -hanke. [1] Hankkeessa toimivan kulttuurihistorian professori Marjo Kaartisen tietokirja *Spiritistinen istunto* on jatkumoa suomalaiseen esoterian ja okkultismin historian vielä melko uuteen tutkimukseen. [2] Kaartisen teos tarjoaa näkökulman keskusteluun siitä, miten spiritismin maailma ja sen tarkasteleminen on näkynyt modernisoituvan suomalaisen yhteiskunnan historiassa, sekä kuinka laajalle spiritismin merkitys ylipäätään oli levinnyt. Teos selvittää, keitä olivat Madame d'Espérance ja Faustinus, ja mistä he tulivat. Lisäksi Kaartinen tarkastelee, mitä spiritistisissä istunnoissa tapahtui, ja millaista esoterian ja okkultismin kulta-aika Suomessa oli. Teokseen liittyvä verkkosivusto *Spiritistinen istunto* tarjoaa niin ikään lisää tarinoita esoterian ja spiritualismin historiasta kiinnostuneille. [3]

Teoksen yksi kiinnostavimpia osia on katsaus suomalaiseen esoteerisuuden ja okkultismin tutkimukseen, joskin se jää hieman lyhyeksi. Kaartinen antaa suuren arvon 2000-luvulla tehdyille suomalaiselle tutkimukselle, unohtamatta brittiläisten ja amerikkalaisten tutkijoiden klassikoiksi muotoutuneita tutkimuskentän avauksia. Hänen oma tutkimuksellinen painotuksensa on ollut okkultuurin eurooppalaisissa ja venäläisissä yhteyksissä.

Kaartisen aineisto koostuu ensisijaisesti sanomalehtikirjoituksista, joissa käsiteltiin runsaasti englantilaisen materialisaatiomedio Madame d'Espérancen ja tanskalaisen antispiritisti Faustinus Faustinus (myös Faustinus Capriello) esiintymisiä sekä näiden esitysten aiheuttamia reaktioita Suomessa. Kaartinen on tiettävästi ensimmäinen tutkija, joka on tutkinut nimenomaisesti näitä kahta hahmoa suomalaisessa kontekstissa.

Spiritismi *fin de siècle*n aikaan

Kaartisen teoksen keskiössä on *okkultuuri* joka ”painottaa esoteerisuuden merkitystä marginaalisen ohittavana, populaarina ilmiönä”, jonka ytimessä olivat spiritistiset istunnot (s. 14). Hänen mukaansa okkultuuria voi pitää spiritualistisen henkisyyden etsinnän viihteellisenä ja populaarina kulttuurin muotona, joka yhdisti valtavia ihmisjoukkoja. Spiritismin merkitys ulottui kuitenkin spiritistisiä istuntoja laajemmalle esoterian kiehtoessa erityisesti spiritualismiin, mystisismiin ja uskonnolliseen etsintään kiihkeästi suhtautuneita ihmisiä. Esimerkiksi esoteerisia symboleita näkyi katukuvassa rakennusten julkisivujen koristeissa. ”Uusi uskonnollisuus ja mystisismien nousu” (s.15) kiehtoivat ajan hermoilla olevia aikalaisia, ja spiritistiset istunnot ja niiden tapahtumat, medioiden paljastumisia käsittelevät kirjoitukset, psykikkisten tutkijoiden uudet teoriat sekä erilaiset hengelliset suuntaukset olivat myös yleinen osa sanomalehtien uutisointia. (s. 203.)

Kaartisen teos johdattaa lukijan 1800-luvun lopulla etsittyyn yhteyteen tuonpuoleiseen ja salattuun tietoon, jota etsivät paitsi yksityishenkilöt, myös taiteilijat teoksissaan ja tiedemiehet ympäri Eurooppaa (s. 13). Aihetta tarkastellaan erityisesti kahden Suomea kiertäneen, tyystin erilaisen esiintyjän, Madame Elizabeth d'Espérancen sekä Faustinus Faustinuksen, johdolla. Madame oli materialisaatiomedio, joka pyrki saamaan yhteyden tuonpuoleiseen ja manifestioimaan henget materiaaliseen olomuotoon. Materialisaatiomedioita pidettiin spiritismin korkeimman muodon edustajina. (s.19.) Faustinus puolestaan edusti antispiritismiä, jonka pyrkimyksenä oli paljastaa medioiden seanssit ja niissä nähtävät henkien materialisaatiot huijaukseksi ja taikatempuiksi (s. 139–140).

Madamen ja Faustinuksen [4] avulla Kaartinen pyrkii avaamaan vaihtoehdoisen hengellisyyden ja okkultismin kulta-aikaa Suomessa tarkastellen heidän kansansuosiotaan nimenomaan okkulttuurisena ilmiönä. Tavallaan Kaartinen onnistuu tässä, mutta kuva jää silti hieman epätydyttäväksi. Kaartinen esittää onnistuneesti sen, kuinka sanomalehtikirjoittelu näistä kahdesta esiintyjästä toi heidät osaksi koko kansan viihdettä, mutta jäin silti kaipaamaan tutkimukseen laajempaa tarkastelua vaihtoehdoisen hengellisyyden ja okkultismin ilmenemismuodoista kansankulttuurissa ja okkulttuurin muodostumisessa.

Teoksen konteksti sijoittuu *fin de siècle*n aikaan 1800-luvun loppuun, jolloin teknisesti kehittynyt ja avoinna oleva maailma sai vastaparikseen kiinnostuksen sisäiseen ja salattuun. Kaartinen tuo esille, että ajan uudet tieteen ja tekniikan edistysaskeleet olivat vahvistaneet ajatuksia siitä, että kaikkea ei vielä tiedetty. Näitä edistysaskeleita olivat muu muassa valokuvaus, puhelin ja sähkö. Samalla pohdittiin kuitenkin, voisiko yhteys tuonpuoleiseen olla mahdollinen. Vastauksia etsittiin medioiden *seansseista* eli

spirituaalisista istunnoista, keskusteltiin, testattiin ja väiteltiin spiritististen istuntojen todenperäisyydestä, sekä perustettiin psyykkisen tutkimuksen seuroja. (s.13, 17.) Seansseilla oli suuri merkitys myös kuoleman teeman käsittelyssä. Seanssien kautta hallittiin kuolemanpelkoa ja pyrittiin säilyttämään yhteys kuoleman jälkeen edesmenneisiin läheisiin.

Henkilökuvien rakentaminen

Kaartinen on tehnyt laajan selvityksen luodakseen kuvan Madamesta ja Faustinuksesta henkilöinä: minkälaisen julkikuvan he itsestään rakensivat, ja miten spiritualismin suosio vaikutti molempien uran- ja elämäntapaan. Molempien esiintyjien kohdalla osa tiedoista on hämärän peitossa tai yksityiskohdat ovat epäselviä. Tämä johtuu suurelta osin siitä, että Madame ja Faustinus molemmat muokkasivat omia kertomuksiaan. Molemmat kirjoittivat omaelämäkerran, joskaan niiden todistusvoimaan ei Kaartisen mukaansa voi täysin luottaa, mikä on yleisemminkin tyypillistä autobiografioiden luonteelle. Kaartinen on kuitenkin etsinyt erilaisista arkistoista runsaasti lisätietoa molemmista henkilöistä autobiografioiden tueksi, kyeten näin luomaan teoksessaan selkeän ja uskottavan tarinan kaaren.

Henkilöhistorioista lukiessa kiinnostavimpana koin sen, kuinka Faustinus oli luonut myyttiä nimensä alkuperästä. Kastenimi Faustinus mitä ilmeisemmin tuli pyhimyskalenterista, mutta hän itse kertoi nimen tulevan Goethen *Faustista*. Faustinus identifioitui sielunsa Paholaiselle myyneeseen ja tiedonhimoiseen Faustukseen (s. 158), jonka voi ajatella lisänneen Faustinukseen liitettyä mystiikkaa ja okkultistista tenhoa nimen tarinan leikitellessä okkultismin ja saatanallisuuden kanssa.

Madamen kohdalla kiinnitin huomiota siihen, kuinka saavutettuaan suosiota ”ammattimaisena” materialisaatiomeediona, hän siirtyi pitämään seansseja yksityisille piireille julkisten salien sijaan. He toimivat välittäjänä aineellisen maailman ja henkimaailman välillä. (s. 19.) Kirjan kokonaisuuden kannalta materialisaatiomediumismin esille tuominen on oleellinen huomio siksi, että se yhdistää kirjan molempia päähenkilöitä: se antoi suunnan Madamen koko urakehitykselle ja oli hänen suosionsa perustalla, ja Faustinus pyrki paljastamaan omissa esityksissään juuri materialisaatiomeedioita huijareiksi.

Madame d’Espérancen seansseihin osallistujilla oli tarkat säännöt. Heiltä vaadittiin hakemus ja suositus, sekä sitoutuminen useisiin seansseihin, jotka todennäköisesti vaativat rahaa. Vaikka Kaartinen ei suoraan esitä teoksessaan jaottelua eri yhteiskuntaluokkien välillä, seanssien kustannusten ja osallistujalistien perusteella (muun muassa lehtimies Kasimir Leino, kenraali Carl Sederholm, kenraali Gustaf Toppelius perheineen, Vera Hjelt ja Fanny Tavaststjerna) (s. 25–28) voi kuitenkin tehdä oletuksen, että kodeissa pidetyt seanssit ovat olleet suunnattu ensisijaisesti yläluokalle. Perhepiirissä toimivia meedioita pidettiin ilmeisesti luotettavampina kuin julkisesti toimivia meedioita, jotka saattoivat huijata yleisöä todennäköisemmin toimeentulon turvaamiseksi (s.93). Yksityisiin seansseihin kutsuttiin välillä myös psyykkisiä tutkijoita, ”protopsykologeja” (psyykkisellä tutkimuksella, parapsykologialla ja psykologialla on yhteiset juuret, s. 172) tekemään tutkimuksia seansseista ja meedioista. Näiden ajateltiin hälventävän kriitikoiden kyteviä epäilyjä seanssien

paikkansapitävyydestä ja lisäävän meedion luotettavuutta, ja myös Madame salli näitä tutkimuksia seansseissaan. (s. 92–93.)

Henkilöhistorioihin keskittyvät luvut tarjoavat riittävästi informaatiota teoksen päähenkilöistä, mutta osin näitä lukuja olisi voinut tiivistää. Ajoittain rönsyilevän ja kerronnallisen kirjoitustyylin takia lukijana kadottaa punaisen langan.

Sukupuolten välinen asetelma

Teoksessa nousee esiin useammassa kohdassa ajan erilaiset odotukset ja erilainen suhtautuminen eri sukupuoliin (ajanjakson kontekstiin liitettynä tekstissä puhutaan ymmärrettävästi ainoastaan mies- ja naissukupuolista). Kaartinen kirjoittaa kuinka ”psykkisessä tutkimuksessa kulki selvä, kirkas raja tiedemiesten ja muiden välillä” (s. 171). Vaikka miehiä toimi myös meedioina, he kuitenkin tyypillisemmin tutkivat psyykkisiä ilmiöitä, tekivät kokeita ja tarkkailivat seansseissa tapahtuvia ilmiöitä. Tämä antoi miehille valtaosition spiritismin määrittelyssä. Naispuoliset ammattimeediat nähtiin informanteina ja tutkimusvälineinä, eikä heidän omaa toimijuuttaan juuri tunnustettu. Naiset eivät myöskään toimineet psyykkisinä tutkijoina, sillä naisten ei oletettu kykenevän korkeampaan tietoon. (s. 81, 171, 205.)

Teoksen käsittelemistä kahdesta päähenkilöstä Madame kykeni saavuttamaan merkittävän sosiaalisen nousun työväenluokasta keskiluokkaan, mikä oli myöhäisviktorianaisen ajan naisille poikkeuksellista. Angloamerikkalainen tutkimus onkin usein nostanut esiin erilaisten esoteerisen kentän liikkeen merkityksen naisliikkeelle ja feminismille. Se oli naisille väylä ilmaista itseään ja voimaantua. Esoteerinen kenttä tarjosi työväenluokan naiselle mahdollisuuden itsenäiseen elämään ja yhteiskunnalliseen nousuun, kuten Madamen tapauksessa. (s. 94, 205.)

Madamalla ja Faustinuksella vaikuttaa olleen okkultuurin maailmassa varsin erilaiset roolit. 1800-luvun kulttuurissa fyysiset heikkoudet ja henkisyys liitettiin usein naiseuteen. Spiritismissä sairaus nähtiin kuitenkin eräänlaisena siirtymäriittinä ja voimana, jonka kautta ”temppeli (keho) puhdistui korkeampaa tarkoitusta varten” (s.113). Faustinuksen olemusta on muun muassa kuvailu *nervöösinä*. Hermostuneisuus miehillä fin de sièclen aikaan nähtiin positiivisessa valossa ja se sopi erityisesti miespuolisille älyköille ja taiteilijoille. Naisten hermostuneisuus nähtiin negatiivisessa valossa. Sen katsottiin viittaavan hysteriaan. (s. 113, 147.)

Mielenkiintoinen ero ilmeni myös suhteessa siviilisäätöön ja soveliaisuussääntöihin. Madame ja Faustinus olivat molemmat olleet naimisissa muutamaa otteeseen ja eronneet puolisoistaan. Madamen jätettyä aviomiehensä hän vietti hiljaiselämää ystävänsä kauppaliikkeessä pitäen seansseja yksityisissä piireissä ja tuoden lohtua kanssaihmisille. Faustinus sen sijaan esiintyi massoille ja oli yleisön rakastama. Hänellä oli myös useita ”puolisoita”, joista osan kanssa solmi ”omatunnonavioliiton” eli he asuivat avoliitossa. Aikakauteen kuuluvatkin ”naiskysymyksen” vuodet, jolloin käytiin keskusteluja vapaasta rakkaudesta, naisten avioliiton ulkopuolisesta sukupuolielämästä ja ylipäättään sovinnaisista elämisen malleista. (s. 185–186, 206.)

Seanssien kulttuurillinen merkitys

1800-luvun lopun Suomessa oli tarjolla paljon antispiritististä viihdettä ja kilpailu oli kovaa. Ulkomaalaisia spiritistejä vieraili Suomessa muun muassa Englannista, Ranskasta, Italiasta, Venäjältä, Romaniasta ja Amerikasta. Esiintyjillä oli vetävät mainoslauseet, viittauksia hoveihin ja esiintymisiin hovitaiteilijoina. Samoin käytettiin vieraskielisiä titteleitä, jotka toivat nimeen tyystin erilaista painoarvoa (kuten ranskaksi *prestidigitateur* (mask.) / *prestidigitatrice* (fem.) = silmäkääntäjä, loihutataiteilija). Myös ajanjakson nimi 'fin de siècle' muuttui adjektiiviksi, joka rinnastui tarkoittamaan ilmiöistä ja selittämätöntä. (s. 129, 175–176.)

Mielenkiintoinen seikka Madamen ja muiden meedioiden pitämien seanssien vaikutuksesta on se, että 1800-luvun lopulla spiritistisistä ilmiöistä oli tullut suosittuja viihdemaailman muotoja. Hänen vieraillessa Ruotsin psyykkisen tutkimuksen seuran ja Spiritistisen kirjallisuusyhdistyksen vieraana, sanomalehdessä kirjoitettiin seanssien ja henkien siirtyneen hautausmailta hienoihin salonkeihin ja läsnäolijoiden olevan korkeasti koulutettuja. Tämä kertoo Kaartisen mukaan siitä, että spiritismistä tuli kulttuurista valtavirtaa. (s. 106, 128.)

Teos tuo hyvin esiin, kuinka tutkijat ovat kiinnittäneet huomiota seansseista havaittavaan eroottiseen lataukseen. Pimennetyissä huoneissa oli mahdollista rikkoa viktoriaanisen kulttuurin – tai Suomen kontekstissa enemminkin porvarillisen kulttuurin – tiukkoja seksuaalisia rajoja, materialisoituneen hengen voidessa esimerkiksi kosketella, hyväillä ja suudella osallistujia. Pidin erityisen kiintoisana kuvailuja Yolande-nimisestä hengestä Madamen yhteydessä. Yolanda kuvailtiin ”eksoottisena ja lumoavana muslimina”, joka oli nuori, itämaista alkuperää oleva naispuolinen henki, joka materialisoiduttuaan kulkee läpinäkyvissä hunnuissa. Eräässä seanssissa kuitenkin paljastui, että Yolande oli todellisuudessa Madame itse, tosin transsissa ilman muistikuvia tapahtuneesta. (s. 94–97.)

Myös Faustinuksen hahmoon yhdistyi eksotiikkaa. Hänen sukunimensä Capriello oli tarpeeksi eksoottinen paikantumatta mihinkään maahan, joka puolestaan loi houkuttelevuutta ja vahvasti mielikuvaa korkeatasoisesta kosmopoliittisuudesta. Hän oli ollut esiintymässä Budapestissa, joka 1890-luvun suomalaisesta näkökulmasta nähtiin sen verran eksoottisena, että kaupunki yhdistettynä ajatukseen fakiireista tuotti riittävästi ”itämaisuuksia” ja lisäglamouria. (s. 148.)

Kaartinen ei ota kantaa siihen, onnistuiko Madame d'Espérancen materialisaatioseansseissaan saamaan yhteyden tuonpuoleiseen tai onnistuiko Faustinus antispiritistinä paljastamaan kaikki kohtaamansa meediat huijareiksi. Molemmat ammensivat spiritismistä ja mahdollisuudesta joko uskoa tai olla epäileväinen suhteessa tuonpuoleiseen. Kaartinen lainaa uskontotieteilijä Terhi Utriaiselta ei-kieltämisen käsitteen (Utraiainen 2017), joka tarkoittaa että ”ihminen ei kiellä arkikokemuksen ylittävää” (s. 204). Kaartinen määrittelee käsitteen kompromissina, joka ”ei suoraan myönnä spiritististen ilmiöiden mahdollisuutta eikä ota myöskään väärässä olon riskiä kieltämällä niiden mahdollisuutta” (s. 204). Kaartinen esittää, että erityisesti Faustinus olisi ollut malliesimerkki ei-kieltämisestä hänen etsiessään vuosikymmenestä toiseen aitoa meediota ja kiistattomia todisteita yliluonnollisesta, siinä kuitenkin onnistumatta (s. 198–199, 204).

Kaikkienensa Kaartisen mukaan esoteria oli vahvasti läsnä 1800-luvun suomalaisessa arjessa, taiteessa, viihdemaailmassa ja tieteessä, ja sanomalehdissä kirjoitettiin runsaasti Madame d’Espérancen ja Faustinuksen kaltaisista esiintyjistä ja erilaisista henkisistä suuntauksista (s. 203). Kaartisen teos luo kokonaisuuden suomalaisen okkulttuurin ja erityisen taidemaailman esoteerisuutta käsittelevien viimeaikaisten tutkimusten kanssa. Nina Kokkisen (2019) teos *Totuudenetsijät* tarkastelee esoteriaa Akseli Gallen-Kallelan, Pekka Halosen ja Hugo Simbergin taiteen kautta, ja Nina Kokkisen ja Lotta Nylundin teos *Hengen aarteet* (2020) esoteerisuutta Suomen taidemaailmassa 1890–1950-lukujen aikaan. Kokkisen ja Nylundin teoksissa esoteriaa etsitään ”korkeamman” kulttuurin piirissä kun taas Kaartinen tuo esille esoterian osana viihteellistä kulttuuria.

Lopuksi

Madame d’Espérancen ja Faustinuksen henkilökuvan rakentamisessa ja spiritististen istuntojen kuvaamisessa Kaartinen onnistuu hyvin. Sen sijaan vastaus kysymykseen, millaista esoterian ja okkultismin kulta-aika Suomessa oli, jää pitkälti vastaamatta. Lukijana kaipasin palaamista esoterian ja okkultismin laajempiin ilmenemistapoihin kulttuurissa. Kaartisen tulkinnat nostavat esiin ihmisten lumoutumisen okkultuurista, mutta kirjoittaja ei kuitenkaan palaa johtopäätöksissään yleisempään tulkintaan aikakauden esoteerisesta liikehdinnästä, jolloin teos jää enemmän kuriositeetiksi spiritistisistä istunnoista. Mikäli esoteria oli niin vahvasti läsnä ihmisten jokapäiväisessä elämässä ja näkyi tieteessä ja taiteeseen, kuten Kaartinen esittää, olisi lukijalle ollut hyödyllistä tarjota luvun verran tarkastelua myös yleisemmällä tasolla esoteerisista ja okkultistisista liikkeistä ja virtauksista merkityksellisenä osana aikalaiselämää, tai pohdintaa siitä, miten ne vaikuttivat esimerkiksi yhteiskunnan muotoutumiseen.

Tämän kaltaiselta popularisoidulta teokselta olisi voinut odottaa yleisempää otetta kahden spesifimmän elämäkerran sijasta. Kokonaisuutena teos jättikin hieman hajanaisen kuvan. Teoksen kieli oli kuitenkin miellyttävää lukea ja kirjoittajan ääni nousee sopivasti esiin. Teosta voi suositella erityisesti taikureista ja meedioista ja niiden historiasta kiinnostuneille, ja sen vahvuutena voi pitää sitä, että vaikka teos sisältää paljon yksityiskohtaista tietoa, se antaa lukijan muodostaa oman näkemyksensä päähenkilöiden roolista ja merkityksestä spiritismille. Näkisin hyödyllisenä laajemman tutkimuksen esoterian roolista osana suomalaisen yhteiskunnan muodostumista, keskittyen spiritismin vaikutuksiin osana poliittista liikehdintää ja Suomen itsenäistymishaaveita.

FM, väitöskirjatutkija Salli-Sofia Ritola kirjoittaa artikkeliväitöskirjaa Jyväskylän yliopistossa historian ja etnologian laitoksella. Väitöskirjassaan hän tutkii nykyburleskissa tuotetun ulkonäköpolitiikan rakentamista, vahvistamista ja rikkomista sukupuolen, kehollisuuden ja rodullistamisen teemojen kautta.

Viitteet

- [1] *Uuden etsijät*, <https://uudenetsijat.com/> [Haettu 21.10.2021].
- [2] Ks. esim. ”Moderni länsimainen esoteria” -teemanumero, *Historiallinen Aikakauskirja* 115 (2/2017), <https://www.historiallinenaikakauskirja.fi/wp-content/uploads/2019/05/022017-sis.pdf> [Haettu 2.11.2021].
- [3] *Spiritistinen istunto*, <https://spiritistinenistunto.net/blog-feed/> [Haettu 20.9.2021].
- [4] Kaartinen viittaa teoksessa henkilöihin nimillä ’Madame’ ja ’Faustinus’, ja koin luonnollisena jatkaa samaa tapaa.

Kirjallisuus

- Holm, Tea. 2016. *Spiritualismin muotoutuminen Suomessa: Aatehistoriallinen tutkimus*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Holm, Tea. 2019. *Perhosvaikutus. Kuinka spiritualismin siivenisku muutti maailmaa*. Helsinki: Basam Books.
- Kokkinen, Nina. 2019. *Totuudenetsijät – Esoteerinen henkisyys Akseli Gallen-Kallelan, Pekka Halosen ja Hugo Simbergin taiteessa*. Tampere: Vastapaino.
- Kokkinen, Nina & Tiina Mahlamäki, toim. 2020. *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Tampere: Vastapaino.
- Kokkinen, Nina & Lotta Nylund, toim. 2020. *Hengen aarteet. Esoteerisuus Suomen taidemaailmassa 1890–1950*. Helsinki: Parvus.
- Utriainen, Terhi. 2017. *Enkeleitä työpöydällä. Arjen ja lumon etnografiaa*. Helsinki: SKS.